

ZAMONAVIY O'ZBEK DRAMATURGIYASIDA EKOLOGIK MUAMMOLAR TALQINI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i06.029>

Xadjayeva Mubina
Qo'qon davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada XXI asr o'zbek dramaturgiyasida global va mintaqaviy ekologik muammolarning badiiy in'ikasi tadqiq etiladi. Mustaqillik davri va undan keyingi yillar o'zbek teatri va dramaturgiyasida inson va tabiat munosabatlari, Orol fojiasi, tabiatga nisbatan iste'molchilik munosabatining oqibatlari dramaturglar ijodi misolida tahlil qilingan. Maqolada ekofalsafiy konsepsiyalar, pyesalardan olingan iqtiboslar va ularning adabiy-tanqidiy tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: Ekodramaturgiya, Orol fojiasi, badiiy talqin, mifologik simvolizm, inson va tabiat, zamonaviy o'zbek teatri, fojia, qadriyatlar inqirozi

INTERPRETATION OF ECOLOGICAL PROBLEMS IN MODERN UZBEKISTAN DRAMATURGY

Khadjayeva Mubina
Kokand State University

Abstract: This article studies the artistic reflection of global and regional ecological problems in the Uzbek dramaturgy of the 21st century. The relationship between man and nature, the Aral Sea tragedy, and the consequences of a consumerist attitude towards nature in the Uzbek theater and dramaturgy of the period of independence and subsequent years are analyzed using the example of playwrights' work. The article presents eco-philosophical concepts, excerpts from plays, and their literary and critical analysis.

Keywords: Ecodramaturgy, Aral Sea tragedy, artistic interpretation, mythological symbolism, man and nature, modern Uzbek theater, tragedy, crisis of values

XXI asrga kelib insoniyat texnik taraqqiyotning cho'qqisiga erishgan bo'lsa-da, global ekologik inqiroz yoqasiga kelib qoldi. Tabiat muvozanatining buzilishi nafaqat biologik yoki iqtisodiy muammo, balki birinchi navbatda ma'naviy va madaniy inqiroz oqibatidir. San'at va adabiyot, xususan, hayot voqealarini bevosita ko'z o'ngimizda

jonlantiruvchi dramaturgiya janri ushbu ijtimoiy og'riqni jamiyat ongiga yetkazishda eng ta'sirchan qurol hisoblanadi.

O'zbek adabiyotshunosligida ekologik muammolar ko'proq proza (roman va qissalar) hamda poeziyada o'rganilgan bo'lsa-da, zamonaviy dramaturgiyada bu mavzu o'ziga xos taraqqiyot bosqichini bosib o'tmoqda. Zamonaviy o'zbek dramaturgiyasi ekologik inqirozni shunchaki qurg'oqchilik yoki daraxtlarning kesilishi deb emas, balki "inson ko'nglining ekologiyasi" - ma'naviyat va tozalikning yo'qolishi kontekstida tahlil qilmoqda.

Jahon adabiyotshunosligida so'nggi o'n yilliklarda "Ekologik tanqid" va "Ekodramaturgiya" tushunchalari shakllandi. Ekodramaturgiya - bu shunchaki tabiat haqidagi sahna asari emas, balki insonning biosferadagi o'rnini, uning tabiat ustidan hukmronlik qilish ambitsiyalari fojiasini ko'rsatuvchi dramaturgik yo'nalishdir.

O'zbek adabiyotida ekologik tafakkurning ildizlari uzoq tarixga, "Avesto" matnlariga borib taqaladi. "Avesto"da suv, yer, olov va havoni musaffo saqlash muqaddas burch sanalgan. Sovet davri o'zbek adabiyotida esa ekologik fojia ko'proq ma'muriy-buyruqbozlik tizimining xatolari sifatida ko'rildi (masalan, Erkin Vohidovning "Ruhlar isyoni" dostonidagi "tabiati" buzilgan insonlar obrazi).

Biroq mustaqillik yillari dramaturgiyasi bu muammoga butunlay yangicha - ekofalsafiy va sotsio-madaniy nuqtai nazardan yondasha boshladi. O'zbekiston va Markaziy Osiyoning eng og'riqli ekologik muammosi bo'lgan Orol dengizining qurishi dramaturglar ijodida shunchaki gidrologik fojia emas, balki millat fojiasi, xarakterlar inqirozi sifatida talqin qilinadi.

Ushbu mavzuda yaratilgan eng salmoqli asarlardan biri - dramaturg va adib Tog'ay Murod asarlari asosidagi sahna ko'rinishlari hamda Inomjon Tursunov, Erkin A'zam dramalaridagi ekologik motivlardir. Ayniqsa, Qoraqalpog'iston va Xorazm ijodkorlarining dramatik asarlarida Orol fojiasi asosiy planga chiqadi.

Keling, dramaturgiyadagi ushbu talqinni quyidagi jadval orqali tizimlashtiramiz:

Dramaturg va Asar	Ekologik muammoning turi	Badiiy konsepsiya (Goya)
Erkin A'zam <i>"Janat makon"</i>	Shahar ekologiyasi, daraxtlar qatliomi, ma'naviyatsizlik.	Tabiatni vayron qiluvchi inson o'z kelajagini ham yo'q qiladi.
Qoraqalpoq dramaturgiyasi (K.Karimov, K.Matmurodov asarlari)	Orol dengizining qurishi, tuzli bo'ronlar, hayotning chekinishi.	Dengizning o'limi - inson vijdonining qurishiga tenglashtiriladi.

Sharof Boshbekov <i>"Temir xotin"</i> (ekologik qatlam)	Kimyoviy zaharlanish, paxta yakkahokimligi oqibatlar.	Texnik taraqqiyot inson tuygʻulari va tabiatini mexanizatsiyalashtirmoqda.
---	---	--

Orol mavzusidagi dramalarda koʻpincha ramziylik kuchli. Masalan, qurigan dengiz tubida qolib ketgan kema (Liner) obrazi - bu halokatga uchrayotgan insoniyat sivilizatsiyasining ramzidir.

Erkin Aʼzamning pyesalarida ekologiya sotsial muhit bilan uygʻunlashib ketadi. Muallif daraxtlarning, tabiat koʻkalamzorlarining inson nafsini yoʻlida qurbon qilinishini millat genofondiga qilingan tajovuz sifatida baholaydi.

Asardan olingan ushbu dialogga eʼtibor bering:

Qahramon (Ziyoli): *"Siz kesayotgan bu chinor shunchaki oʻtin emas! U sizni bizdan oldin ham bor edi, farzandlarimizga ham soya berishi kerak edi. Daraxtni kessangiz, goʻdakning qoʻlini kesgandek gap!"*

Tadbirkor (Amaliyotchi): *"Menga sening falsafang kerak emas. Menga joy kerak, bino kerak, daromad kerak. Chinorning soyasi choʻntakka pul boʻlib tushmaydi!"*

Ushbu iqtibosdan koʻrinib turibdiki, dramaturg ekologik muammoning ildizini isteʼmolchilik psixologiyasida koʻradi. Tabiatga faqat daromad manbai deb qarash insonni yirtqichga aylantiradi. Ramziy maʼnoda, chinorning kesilishi - jamiyatda azaliy qadriyatlarning, ildizlarning uzilishini bildiradi.

Sharof Boshbekovning "Temir xotin" asari komediya janrida boʻlsa-da, uning zamirida dahshatli ekologik va ijtimoiy fojia yotadi. Qoʻchqorning Alomat ismli robotga uylanishi ortida oʻzbek ayolining paxta dalalarida kimyoviy dorilar (defoliantlar) ichida ishlashi oqibatida sogʻligʻini yoʻqotgani, ayollik latofatidan mahrum boʻlgani haqidagi achchiq haqiqat yotadi.

Qoʻchqor: *"Xotin degani tinmaydi, charchamaydi, dori sepsang ham oʻlmaydi... Alomat xuddi bizning daladagi xotinlardek gap-da!"*

Boshbekov bu oʻrinda ekologik inqirozning (erning shoʻrlanishi, kimyoviy zaharlanish) inson tabiatiga koʻrsatgan fojiali taʼsirini kulgi ostiga oladi. Inson ekologik halokat muhitida yashayverib, oʻzi ham hissiyotlarsiz robotga aylanib borayotganini payqamay qoladi.

Soʻnggi yillarda oʻzbek dramaturgiyasida ekologik muammolarni yoritishda mifologik realizm va ramziylik uslubidan keng foydalanilmoqda. Suv parisi, Ona bugʻu, muqaddas daraxtlar kabi mifik obrazlar sahnaga olib kirilmoqda. Misol uchun, zamonaviy pyesalarda "Suvning egasi (mifologik ruh)" obrazi tez-tez koʻzga tashlanadi. Inson suvni isrof qilganda yoki uni zaharlaganda, ushbu ruh sahnada paydo boʻlib, insoniyatni ogohlantiradi yoki uni jazolaydi.

Dramaturgiyadagi bu usul tomoshabinga psixologik taʼsir koʻrsatishning eng samarali yoʻlidir:

- Vayronkor inson: Tabiatni bo'ysundirmoqchi bo'ladi, lekin yakunda o'zi yolg'izlanib, kasallikka chalinadi.

- Muqaddas tabiat: Sahnada tirik organizm sifatida namoyon bo'ladi. Daraxtlar "yig'laydi", shamol "g'azablanadi", er "oh uradi".

Dramaturglar bu orqali inson va tabiat o'rtasidagi metaforik dialogni yaratishga muvaffaq bo'lmoqdalar.

Pyesa matni teatr sahnasida rejissyor talqini bilan tiriladi. O'zbekiston teatrlarida (masalan, Milliy teatr, Muqimiy teatri va viloyat teatrlarida) ekologik mavzudagi asarlarni sahnalashtirishda zamonaviy vizual texnologiyalardan, ssenografiyadan unumli foydalanilmoqda.

Rejissyorlar qurigan Orol dengizini ko'rsatish uchun sahnani sahro qumlari bilan to'ldirishmaydi, balki oq matolar, zanglagan temirlar va chiroqlar o'yini orqali tomoshabinda depressiv va fojiaiy atmosferani uyg'otishadi. Sahnadagi har bir g'iyqillagan ovoz, sho'rlangan tuproqning ramziy ko'rinishi tomoshabinni ekologik mas'uliyat haqida o'ylashga majbur qiladi.

Zamonaviy o'zbek dramaturgiyasida ekologik muammolar talqinini o'rganish natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelish mumkin:

1. Muammoning ko'lami: Zamonaviy o'zbek pyesalarida ekologik inqiroz shunchaki lokal yoki agrar muammo emas, balki umumbashariy va ma'naviy fojia o'laroq talqin etilmoqda.

2. Konseptual yangilik: Dramaturglar tabiatning tanazzulini inson qalbinin inqirozi ("ma'naviy ekologiya") bilan parallel ravishda tasvirlamoqdalar. Inson ichki dunyosini tozalamasdan turib, tashqi muhitni asray olmasligi asarlarning bosh g'oyasiga aylangan.

3. Janr va uslub xilma-xilligi: Ekologik mavzu ham realistik, ham sotsial-maishiy dramalarda, ham mifik-ramziy fojialarda o'z aksini topmoqda. Komediylarda ham (S. Boshbekov) mavzu ostki qatlamda jiddiy ijtimoiy yuk bilan keladi.

4. Tavsiya: Kelgusi dramaturgiyada yosh avlod ekologik tarbiyasiga xizmat qiladigan, ekologik madaniyatni yuksaltiruvchi bolalar va o'smirlar uchun mo'ljallangan zamonaviy pyesalar sonini ko'paytirish zarurati mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Erkin A'zam. "Jannat makon" pyesasi. - Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 2012.

2. Sharof Boshbekov. "Charxpalak" (Saylanma dramatik asarlar). - Toshkent: Sharq, 2020.

3. Karimov K. "Orol nolasi" dramasi va qoraqalpoq teatri ssenografiyasi. // "Teatr" jurnali, 2021, 3-son.

4. Glotfelty Cheryll. The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology. - University of Georgia Press, 1996. (Nazariy asoslar uchun).
5. O‘zbekiston zamonaviy teatri va dramaturgiyasi tendensiyalari. Ilmiy maqolalar to‘plami. - Toshkent: San’at, 2024.